

Mennyiben szolgálták Szenczi Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét?*

1. Szenczi Molnár Albert munkásságával, nyelvi hatásával többször, tíz-egynéhány tanulmányban foglalkoztam, legrészletesebben 1610-es latin nyelvű magyar nyelvтанával Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk című munkámban (Szathmári 1968). Mintegy összegezőként idézem a következőt. Elsőként méri fel és elsőként rendszerezi nyelvünket a maga egészében: szó- és kifejezőképességét szótáraiban; hang-, alak- és mondattani, valamint helyesírási jelenségeit grammatikájában. Ezenkívül megjelenteti költői ihletettségre szóló szótárkönyvét; „megjobbítja” a Károli-bibliát; új filozófiai-teológiai szaknyelvet hoz létre Kálvin Intitutiójának magyar nyelvű kiadásával, továbbá számos vallási tárgyú munkát fordít és ír. Fontos még kiemelni: minden bizonnyal művei színvonalának vagy annak is köszönhetően hatni tudott: szótárai életében háromszor, halála után kétszer hagyták el a sajtót; nyelvtanai még a katolikus Pázmányhoz a tetszését is megnyerte, s a későbbi ellenfelei munkái hivatkoznak rá (Pereszlényi Pál 1682-es grammatikájában – a korban nem szokatlan módon – egyenesen „plagizál” tőle). Szenczi Molnár nyelve, nyelvhasználata, nem mindennapi stílusa pedig mindenekelőtt a napjainkig számtalan kiadásban megjelent szótárai és az általa emendált, szintén sok kiadásban napvilágot látott Károli-biblia révén fejtette ki nyelvi és egyéb hatását.

És mit mondhatunk – szintén összefoglalóan – mostani célunkat előtérbe helyezve a szótáraihoz? Szenczi Molnár 1604-es szótára az első ilyen nemű betűrendes munka, így lexikográfiai tekintetben különbözik mai utódaitól. Tudniillik nemcsak a megfelelő magyar szavakat, kifejezéseket közli, hanem fogalmi magyarázatokat, sőt – művelődési, nevelési célkitűzéseiből eredően – új ismereteket is nyújt. Gyakoriak benne például a személy- és földrajzi nevek, az irodalmi, képzőművészeti, politikai, társadalomtörténeti stb. műszavak, s nemegyszer utal a szerző magyarországi vonatkozásokra és személyes élményeire. Meg kell említenünk azt is, hogy – mint az 1611-es latin–magyar–görög szótára előszavában megjegyzi –: „E szótár második részének gyarapításához minden magyar könyvet átfutottam, ahányat csak barátaimtól és honfitársaimtól meg tudtam szerezni; minden olyan szót, amelyet eddig nem vettem figyelembe, leírtam és latinra fordítva e kiadványba iktattam. Beledolgoztam ezenkívül a használatosabb magyar közmondásokat is, a megfelelő latin adagiumokkal egyetemben” (idézi Zalabai 1993: 73). (A szótárak

* A tanulmány előadásként hangzott el azon a konferencián, amelyet a Károli Gáspár Református Egyetem és az Országos Széchényi Könyvtár rendezett Szenczi Molnár Albert szótára megjelenésének 400. évfordulója alkalmából, 2004. október 29-én.

céljával, forrásaival, feldolgozásmódjával, szó- és kifejezésanyagával, hatásaival kapcsolatban l.: Melich 1907: 119–48; Szathmári 1968: 169–74 és passim.)

Azt is be kell vallanom, hogy a mostanihoz hasonló témáról már írtam Irodalmi nyelvünk Szenczi Molnár Albert szótárainak tükrében címmel, a Szenczi Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz című 1978-as szegedi kötetben (Csanda–Keserű 1978: 75–81). Az ottani – elsősorban hangtani és hangtani-alaktani, tehát formai – összehasonlító vizsgálat eredményeként azt állapíthattam meg, hogy Szenczi Molnár – mint nyelvtanában és egyéb munkáiban – az *i*-ző helyett *é*-ző, *ö*-vel szemben lényegében *e*-ző beszédmodot választva egy kiegyenlítettebb, egyesülni és normalizálódni képes nyelvhasználati típust teremtett. Szótáraiban viszonylag kevés azoknak a jelenségeknek a száma, amelyek eltérést mutatnak. Még hozzá ezek is csökkennek időben előre haladva (l. Szathmári 1968: 209–10).

Természetesen felmerül a kérdés, miért választottam másodszor is a jelzett témát. Egyszerűen azért, mert meg akarom vizsgálni, milyen mértékben és hogyan jelentkezik Szenczi Molnár szótáraiban a Prágai Iskola irodalmi nyelvre vonatkozó két fontos megállapítása:

a) a nyelvi eszközök sokrétűsége (polifunkcionalizmusa) s ennek megfelelő nagyobb differenciáltsága, továbbá

b) az intellektualizáltság, vagyis olyan – főként lexikai és szintaktikai – eszközök kimunkálása, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik magasabb absztrakciós szintek jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának minél pontosabb kifejezésére.

2. Először lássuk, mi is ez a két sajátosság közelebről.

A 20. század húszas éveinek második felében alakult meg a Prágai Nyelvész-kör. Megalapítói főleg cseh nyelvészek (Mathesius, Trnka, Havránek, Mukařovský stb.) és orosz nyelvtudósok (Trubeckoj, Jakobson, Karcevskij) voltak. Tagjai 1929-ben jelentették meg alapvető téziseiket. Mint Péter Mihály kiemeli (Péter 1972: 157 és kk.), az irányzat két igen fontos jellemzője a következő volt: „1. a nyelvi tények rendszerszerűségének elismerése és 2. e tények funkcionális szemlélete, ami a nyelvi eszközök és folyamatok bizonyos feladatra, célra irányultságát jelenti”. Ez a funkcionális nyelv szemlélet tette lehetővé – mint Péter Mihály egy másik tanulmányában kifejti (Péter 1976: 410, l. még 409–16) – az irodalmi nyelv lényegének, kialakulásának újraértelmezését. Korábban a kutatók – nálunk is, én magam is – elsősorban az irodalmi nyelv kialakulásának külső (gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli, vallási stb.) tényezőit vizsgálták, továbbá azt, hogy az illető irodalmi nyelv mikor, milyen nyelvjárás vagy nyelvjárások alapján, továbbá milyen ütemben és módon jött létre. Az ilyen vizsgálat azonban nem ad közvetlen választ arra a kérdésre, hogy az irodalmi nyelv miért és mikben különbözik az azt megelőző és az irodalmi nyelv létrejötté után is tovább élő népnyelvtől.

Havránek a következőt írja ez utóbbival kapcsolatban. Az irodalmi nyelvet a népnyelvtől elsősorban feladatainak polifunkcionalizmusa s ennek megfelelően kifejező eszközeinek nagyobb differenciáltsága különbözteti meg. A népnyelv ugyanis – folytatja Péter Mihály ismertetésében – „ha eltekintünk a népköltészet sajátos szférájától, alapjában véve a mindennapi nyelvi érintkezés, a szűkebb érte-

lemben vett kommunikáció célját szolgálja, és a népnyelv kifejező eszközeit gyakorlatilag az adott nyelvközösség valamennyi tagja használja. Az irodalmi nyelv viszont a mindennapi kommunikáción kívül más feladatokat is ellát, s kifejező eszközei között jócskán vannak nem közhasználatúak. Az irodalmi nyelv funkciói a kultúra és civilizáció valamennyi területére (termelés, közigazgatás, törvénykezés, társadalmi és politikai élet, tudomány, művészetek stb.) kiterjednek” (Péter 1976: 410).

A polifunkcionalizmusból az irodalmi nyelvnek a prágaiak által intellektualizációnak, intellektualizáltságnak nevezett másik fontos sajátossága következik. Az intellektualizáltság „főleg a szókinszben és a szintaxisban jelentkezik, és azon eszközök kimunkálását kell rajta értenünk, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik a mindennapi nyelvhasználaténál magasabb absztrakciós szint jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának minél pontosabb kifejezésére. Az intellektualizáció hozza létre valójában a műszavakat, az egyes gyűjtőfogalmakat jelölő szavakat, a szóalkotás új formáit, továbbá a gondolkodási folyamatok összefüggéseit kifejező mondatkapcsolási eszközöket és modelleket stb.” (Péter 1976: 410).

3. A tulajdonképpeni mondanivalómat a jelzett két fogalom köré csoportosítom. Vizsgáljuk meg először, hogyan, milyen módon járult hozzá Szenczi Molnár nyelvi-stilisztikai eszközeink sokrétűvé, több műfaj számára alkalmassá tételéhez, s ennek megfelelő nagyobb differenciáltságához, a prágaiak szavával: a polifunkcionalizmushoz.

a) A polifunkcionalizmus felé vitte Szenczi Molnárt az a tény, hogy mindig a „teljes élet” érdekelte. Gyerekfejjel megismeri Magyarország jelentős részét, majd – ahogy már jeleztem – felkeresi Európa több országát, azok szellemi műhelyeit, Naplója tanúsága szerint is mindig halmozva az ismereteket és természetesen gyűjtve a könyveket. De érdekelték a tudományok, a művészetek csakúgy, mint a mindennapi élet (benne a család, a termelés, a növény- és állattartás, a közigazgatás stb.), valamint a múlt, a történelem. Minderről szótárainak anyaga, enciklopedikus jellege és a sok felvett tulajdonnév tanúskodik. (Csak zárójelben utalok rá, hogy Balázs János találó megállapítása szerint ezek a szótárak bizonyos értelemben a kibontakozni kezdő „mentalité européenne” képviselői is. L. Balázs 1978: 71–2, 1. még 67–74.)

b) A nyelvi sokrétűséget kívánta meg továbbá Szenczi Molnár életcéljának a megvalósítása, tudniillik anyanyelvünk leírása és egyben – későbbi szóval – kiművelése, valamint az, hogy szótáraival, nyelvtanával, zsoldárkönyvével, a megjobbított bibliával, fordításaival állandóan tanítani akart. Ahogy az 1607-es Psalterium Ungaricum előjáróbeszédében írja, nem a „gazdagító tudományokon kaptott”, hanem az olyanokon, amelyekkel „leg többeknek használt az mi nyomorgó hazánkban”.

c) Mindezek elvezettek ahhoz, hogy Szenczi Molnár nem kismértékben hozzájárult a magasabb absztrakciós szintet képviselő magyar költői stílus gazdagításához (a zsoldár műfaját irodalmunkban ő alapozta meg), és – mint Téglásy Imre rámutat – „az ő reneszánsz retorikára épülő műfordítói prózastílusa a XVII. szá-

zadi prózastílus legfontosabb tényezőjévé válik” (Téglásy 1978: 66; l. az egész tanulmányt is: 59–66).

A stílusrétegek közül előbbre vitte aztán Szenczi Molnár az úgynevezett tudományos stílust. Ezen belül a jogi nyelvet. Az 1604-es magyar–latin szótárhoz csatolva mintegy öt lapon (két oszlopban) közli a régi magyar jogi emlékekben és Werbőczynél előforduló szokatlanabb latin szavak jegyzékét, az elején latin és magyar, aztán csak latin értelmezésekkel, megfelelőekkel. Szótáraiban is számos jogi műszót magyarít, illetve ír körül. – Bethlen Gábor megbízásából elkészíti és megjelenteti aztán Kálvin hatalmas terjedelmű Institutiójának a magyar fordítását, a magyar teológiai-filozófiai szaknyelv megalapozása szempontjából Pázmány Kalauzának méltó társát. – Különösen sok latin irodalomelméleti, retorikai, poétikai és – hozzátehetjük – stilisztikai szakszót, kifejezést felvesz továbbá szótáraiba magyar elnevezéssel vagy ilyen értelmezéssel. (Téglásy szerint az 1621-i kiadás latin–magyar részében mintegy háromszáz ilyen megnevezés található; Téglásy 1978: 59.) De példát ad a későbbi tudományos stílusra is a Zsoltároskönyv ajánlásában. Vannak – mint írja – szép énekeink (pl. Bornemisza Péteré, Huszár Gálé, Böythe Istváné), de egyrészt az összes zsoltárt még senki sem formálta meg magyar versekben, másrészt „némeljec igen paraßt verlekben vadnac foglalván”. Felpanaszolja a rím hiányát és a *vala, vala*-féle egyhangú rímeket. Viszont örömmel állapítja meg, hogy az utóbbi években nagyot fejlődött a magyar verselés, és erre éppen Balassi Bálintnak egy strófáját idézi példaként. Beszél továbbá a versek „sok féle nemei”-ről, s igen érdekes megjegyzést tesz a „hosszú” magyar igéknek „az Franciai apro igékből álló verlek”-ben való alkalmazásáról. – A szótárakban találkozunk még – mint már utaltam rá – nem kevés orvostudományi műszóval, kifejezéssel. Ezzel Szenczi Molnár valójában az orvosi nyelvújítást is elindította.

d) A nyelvi-stilisztikai eszközök differenciáltságához, gazdagításához Szenczi Molnár a legnagyobb mértékben talán azzal járult hozzá, hogy szótáraiban szinte halmozza a szinonimákat. Az 1604-es magyar–latin szótárnak már a címe sokat elárul az összeállító közvetlen céljáról, eljárás módjáról, és ott szerepel a szinonimák fontossága is, továbbá – nyilván nem véletlenül – a szerző a szótárt találó metaforával mint a szavaknak valóságos erdejét említi: „Dictionarivm Vngarico – Latinvm. In vsvm et gratiam Vngaricae pvbis [...] summa diligentia concinnatum: in qvo praeter dictionvm singlarvm interpretationem propriam, adiecta sunt iis vocibus, quarum usus in oratione § styli exercitio frequentior est; Synonyma quam plurima quae inventuti Vngaricae hactenus ista commoditate destitutae, quasi sylvam quandam vocabulorum suppediabant...” – Néhány példa a szótár latin–magyar részéből: Ablevo: Elkuldom, utra boczatom; Abominatio: Vtalat, Ißonyodas; Allocutio: Hozzaßolas, beßelgetés; Arbitror: Velöm, itelem, alétom; Opilio: Iuhaß, Iuh paßtor, Ihaß; Orca: Fa edeny, rocza, defa, Czobany, Atalag. Egyébként nyelvtanára is az a jellemző, hogy az egyes szavak alakváltozatait felsorakoztatja, például: „... pro *Schola* dicant indifferenter *Eskola, Iskola, Oskola*” (CorpGr. 122). Mindamellet egyszer-egyszer – mint az idézett esetben is – jelzi a stilisztikai különbségeket *eleganter, rectius, expresse* stb. szavakkal. Joggal utal Téglásy Imre arra, hogy Szenczi Molnár fordítás közben például egyre több népi kifejezéssel élt (l. Téglásy 1978: 60). Idevonhatjuk továbbá az 1604-es magyar–latin szótárból

a szótári rész és a régi jogi kifejezéseket értelmező – már említett – fejezet után álló Epitheta, Antitheta et Adiuncta ex M. T. Ciceronis Collecta című, mintegy harminclapnyi felsorolást is. A humanisták kedvelte „loci communes”-ról van itt szó tulajdonképpen, ahogy maga Szenczi Molnár is megmondja a továbbiakban: „Locī illustres scriptorum nobilium de natura et usu epithetorum...” Utal a világos beszéd kellékeire: „Illuſtris autem oratio eſt, ſi et verba gravitate delecta ponuntur, ac tranſlata et ſuperlata et ad nomen adiuncta (id eſt Epitheta) et quae ſequuntur...” Ezután ábécérendben felsorolja azokat a jelzőket, amelyek Cicero műveiben állandó kísérői egy-egy szónak, és amelyek emelik a stílus szépségét (pl. *Aër*: Frigidus, minimè expers caloris, fuſus, extenuatus, concretus in nubem, effluens stb.; a *vox* szóra csaknem negyvenet közöl!). A jelzőket követik az ellentétes szavak (pl. *Excellens*, *Eximius*, *Egregius*: *Vulgaris*; *Nego*: *Aio*, *affirmo* stb.), s végül: Ciceroniana adiuncta címen azokra a leggyakoribb adverbiumokra kerül sor, amelyek egy-egy igéhez kapcsolódnak Cicerónál (pl. *Accipere*: Libenter, ſua ſponte, cito, publicè, feverè, gravius, durius, patienter, amicè stb.)

A felsorolt három jelenség a szabatos, világos és kifejező stílus legfőbb kelléke. Bár Szenczi Molnár ezúttal a humanista latinságból tanultak alapján – Cicero műveiből véve – latin példákat mutat be, de ezzel neveli az anyanyelvi stílusérzékét is, ennek tudatában figyelmezteti az ifjúságot: „...quae dictionis Ciceronianae ſtudioſis grata et utilia fore ſpero...”

e) Éppen a polifunkcionalizmus szemszögéből külön is kell szólnunk Szenczi Molnár fordítói munkásságáról. A fordítás – amely valójában mindig egyúttal a kontrasztív nyelvtan és stilisztika szabályainak alkalmazása – felelős kezekben fontos eszköze a nyelv gazdagításának, a nyelvi-stilisztikai jelenségek differenciáltabbá tételének. Szenczi Molnár sokat és nagy terjedelmű műveket fordított magyarra. Ezek közül már többre utaltam. Mindenesetre elfogadhatjuk Téglásy Imre idevágó összefoglaló véleményét az előbbieik igazolására: „...bátran állíthatjuk Szenci Molnár Albert fordítói stílusáról, hogy magas szellemi színvonalon álló, feladatát filológusi pontossággal, de ugyanakkor humanista nagyvonalúsággal teljesítő íróra vall, aki megnyugtató magabiztossággal képes egyszerre több stílusréteget, szókincs- és kifejezésgazdagságot egyesíteni művészetében. A humanista iskolázottságra utaló szó- és mondatalakzatok sikeresen ötvöződnek a népi kifejezésformák változatosságával, a költői szemlélet képszerűségével” (Téglásy 1978: 65).

4. Azt, hogy Szenczi Molnár mennyiben járult hozzá az irodalmi nyelv intellektualizációjának, vagyis a magasabb szintű gondolkodás kifejezőeszközeinek a gyarapításához, két részletben mutatom be. Az elsőben a magasabb absztrakciós szintet képviselő jelenségeket, részint a forma felől, inkább a formára téve a hangsúlyt (szóképzés, szóösszetétel, igekötős igék, szólások és közmondások), részint pedig inkább a jelentést állítjuk a középpontba (műszavak, gyűjtőfogalmak nevei, elvont főnevek és átvitt értelmű szóhasználat). A második részben mutatom be a gondolatok logikai folyamatára, a gondolkodás igen összetett voltára utaló nyelvi jelenségeket (kötőszók, jelzős szerkezetek, tipológiai utalás).

Egy előzetes megjegyzés. Tolnai Vilmos találóan utal arra, hogy Szenczi Molnár „minden bizonnyal még több új szót vitt bele a köztudatba, mint Baróti

Szabó Dávid, de ezt nagy összehasonlítással lehetne biztosra mondani” (Tolnai 1929: 21). Ez a nagy összehasonlítás azonban – tegyük hozzá – máig várat magára. (Csak zárójelben: már Csokonai megjegyezte: „Molnár Albert sok gyökérszokat megtartott számunkra, a’ mellyeknek vesztesége pedig mindenkor a leggazdagabb forrásait dugja bé a nyelvbővítésnek.” Idézi Tolnai, 1929: 97.)

A következő szótáraknak a jelzett betűkkel kezdődő szavait néztem át az itt tárgyalandókhoz: az 1604-es latin–magyar szótár latin részében az *a*, a *b* és az *o* kezdetűeket, továbbá az 1621-es kiadás magyar–latin részének a *b* és *o* betűvel kezdődő szavait.

I. A) A forma felől tekintett jelenségek.

1. A szóképzés. – Szenczi Molnár – erre tanú a nyelvtana is – kedvelte a képzett szavakat. Észlelte tudniillik nyelvünk ebbeli gazdagságát és a képzők árnyaltságot kifejező, valamint tömörítő erejét. Érzekelte és érvényesítette szinte minden lehetséges esetben az olyan képzők funkcióját, mint a *-ság*, *-ség*; *-ás*, *-és*; *-mány*, *-mény*; *-vány*, *-vény*; *-alom*, *-elem*; *-s* stb., illetve *-gat*, *-get*; *-ít* (*-it* és *-ét* alakban is); *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* stb. Szinte teljességre, az összes lehetőség felhasználására törekszik egy-egy szó esetében, például: *Bimbo*, *Bimboczka*, *Bimbós*, *Bimbózás*, *Bimbozom*, *Bimbóhozó*, illetve *Oczmány*, *Oczmanyito*, *Oczmányon* vagy *Oczmanyul*, *Oczmányság*, *Oczmanyítás*, *Oczmanyitom*, *Oczmanyitatott*. Gyakori nála a többszörös képzés (*Megbaratkoztatom*, *Orvosfolthatatlan*, *Torodelmeffegessen*), továbbá a ma furcsának ható *-dogal*, *-degel*, *-dögel* gyakorító képző (pl. *Elhozdogalom*, *Megfeddegelem*, *Iodogelek*), illetve a kicsinyítő képző, talán a latin hatására is (pl. *Opella: Mivecske*). Nem ritka a kettősség sem: *Segetfeg* és *Sege-delem*. Tehát megállapíthatjuk, hogy Szenczi Molnár kiterjesztette a magasabb absztrakciós szint felé mutató képzőrendszer használatát.

2. Szóösszetételek. – A szóösszetételekre szintén a jelentéssűrítés, így a tömörítés a jellemző, de rejthetnek magukban képet is. Természetesen Szenczi Molnár él velük, első látásra megfelelő arányban, mindazonáltal nehéz megállapítani egy-egy szerkezet összetétel voltát, mivel a helyesírás ekkor még nem állapodott meg egybe-, illetve különírásukban.

Egybeírt, ennél fogva minden bizonnyal összetételek például a következők: *Baromlopas*, *Díßnovalu*, *Penzvalto*, *Oldalfájás* stb.

Különírt, de összetételként ható szerkezetek: *Pohár béc*, *Farkas alma*, *Oroßlan kolyoc*, *Szamßer gyarto* stb.

A bonyolult, többszörös összetételek rendszerint különírva jelennek meg, például: *Vörös vagy vadörk nyelv fu*, *Moslec öntöhely*.

A szóismétlések, ikerszók hol egybe-, hol különírva szerepelnek, például: *Hebehóba*, *Hivton hivom*.

3. Igekötős igék. – Szenczi Molnár mintha felismerte volna az igekötők sokféle funkciót kifejező erejét. Mint ismeretes: az igekötők nyelvünknek igen nagy nyereségei, jelölhetik a cselekvés folytonosságát, befejezettségét, megkezdődését, intenzitását, elaprózását, egyszerűségét és így tovább. Mindezt érvényesítette szótáraiban is. A *be-* ~ *bé-* igekötős igék közül néhány az 1621-es magyar–latin szótárból: *Be-adom*, *Beajánlom*, *Beárkolom*, *Beárul*, *Beásom*, *Beavatom*, *Bebocztom*, *Béburitom*, *Beégetom*, *Beérni véle*, *Beétetni véle*, *Beflastromozom*, *Béfogom*, *Béfonom* stb.

Aztán – úgy látom – igyekezett legalábbis elvben meghatározni a latin praefixumok szerepét, és azok meghatározott jelentését is vissza akarta adni a magyarban. Egyébként nyelvtanában, a mondatban – mint már utaltam rá – azt is felfedezi, hogy bizonyos igekötős igék esetében az igekötő megszabja a vonzat ragját.

4. Szólások, közmondások. – Találóan nevezte O. Nagy Gábor a szólásokat, közmondásokat nyelvünk virágainak. Ezek ugyanis rendszerint régiek, a közösség látásmódját tükrözik, szemléletesek, hisz általában – ha elmosódottan is – a konkrét szemléletben gyökerező kép van mögöttük. Ilyenformán igen kifejezőek, magasabb absztrakciós szintet képviselnek. Érthető, hogy Szenczi Molnár kedvelte őket, sokat ismerhetett gyermekkorából is (vö. Balázs 1978: 71). Különösen gazdag az 1621-es magyar–latin kiadás, erre már a címében utal: „Dictionarium ungarico-latinitum... nunc tertium locupletatum: cui inspersa sunt usitatiora proverbia ungarica aequipollentibus adagiis latinis...”

Néhány példa: Az foc Bába kozott az gyermekis elvéß. Bagolyis biro barlangjában. Boczkor bor az ortzája. Bokorból ugrott (homo novus). Egy bordában bott. Az ki mint orol, ugy fut.

B) Most pedig lássunk bizonyos lexikai elemeket inkább a jelentés felől, vagyis azt vizsgálva, hogy mennyiben képviselnek magasabb absztrakciós szintet.

1. Műszavak. – Az értelmező szótárak szerint a *műszó* valamely tudomány(ág), szakma, tevékenységi kör nyelvhasználatában valamely pontosan meghatározott fogalomnak egyértelmű megnevezése. Mintha Szenczi Molnár ezek fontosságát megsejtette volna. Keszler Borbála a magyar orvosi nyelv történetével foglalkozó előadásában, a 2004. augusztus végén megrendezett VII. nyelvészkongresszuson elmondta, hogy Szenczi Molnárnak több idevágó (műszószerű) elnevezése máig fennmaradt. Természetesen a Szenczi Molnár megnevezései között még sok a jelzős főnév vagy más szerkezet, illetve az enciklopedikus – nemegyszer részletező – körülírás. Már említettem, hogy Szenczi Molnár szótáraiban mintegy háromszáz az irodalomelméleti, retorikai, stilisztikai, nyelvészeti szakkifejezések, megnevezések száma, de nagy a számuk az orvostudomány körébe tartozóknak, illetve a hivatali étellel kapcsolatosaknak is (vö. Balázs 1978: 69–71; Téglásy 1978). Lássunk néhány jellegzetes példát.

a) Irodalomelméleti, retorikai, stilisztikai, nyelvészeti szakkifejezések, műszó- (félé)k: *Oppositio: Ellenetétel, Ellenvetes; Orator: Ekeffen beßello, Ekesßolaфра tanéto; Oratoria: Ekeffen ßollasi tudomány; Orthographia: Igazan iras; Adverbium: Az Deacßo nyoltz reßeinek egyyike; Apofiopefis: Szolaßba meg ßunes, el halgatas.*

b) Orvostudományiak: *Acertabulum: Czipo czont vápátskája; Anatomia: Test-nec folmeteléje; Angina: Torocgyec; Apoplexia: Gutta utes; Medicina: Orvofitudomány.*

c) A hivatali étellel kapcsolatosak: *Actuarius: Notarius, Foljedzo, iro deác; Advocatus: Az porben valaki mellet allo, Torvenyi tanatsado, Szößolo.*

d) Egyéb: *Academia: Egy kijos hely Athenas varos mellet. Melyben Plato tanétot. Fo Eßcola; Onix: Drágako; Almarium: Almáriom; Origanum: Fekete gyopar.*

2. Gyűjtőfogalmak neve. – Az ÉKSz² szerint a *gyűjtőfogalom* azonos jellegű egyedeket egységbe foglaló fogalom. Például: *Balamitis: Geßtenyenec neme*, vagyis

a gesztenyének bizonyos fajtája, tehát a *gesztenye* ezúttal 'genus'-ként viselkedik. Hasonlók: *Oporice: Orvoffag neme; Otis: Bagoly neme*.

3. Elvont főnevek. – Ezek a tárgyi világtól való elvonatkoztatást, közvetlenül nem érzékelhető, elvont dolgot jelentenek, vagyis az absztrakciónak mintegy az első fokát képviselik. Az elvont főnevek nagy számban megjelennek Szenczi Molnár szótáraiban, a latin megfelelők hatására is. Példák: *Abrázolás* (Formatio, Formatura, Figuratio, Imaginatio), *Aczolás* (Fabricatio), *Adakozás* (Liberalitas, Largitas), sőt *Adakozóság* (Libelaritas, Largitas). A *bolond* melléknév után pedig ilyen elvont formák állnak: *Bolondoskodás, Bolondozás, Bolondság*.

4. Átvitt értelmű szóhasználat, szóképek. – Absztrakciós szint az átvitt értelmű szóhasználat is, azaz a szónak jelentésváltozással kialakult értelme (ÉKSz²). Ilyenekkel is jócskán találkozunk Szenczi Molnár szótáraiban. Sajnos, nem ismerjük Szenczi Molnár újításait, de akárhonnan is vette a következő szavakat, azok átvittellel jöttek létre, valójában szóképek (hogy kedvelte ezeket, l. Téglásy 1978: 61–3): *Accumulate: Bu/egel, Raka//al; Adae/tuo: Buzgoc, egoc, hevolok; Agonia: Belso retetetes hartz; Oculati/simus: Igen βemes; Opprobro: Szidom, pironatom*.

II. A gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának jelölői.

Induljunk ki abból, hogy Szenczi Molnár jó érzékkel látta a gondolkodásnak és a mondatok megszerkesztésének (ez már a szöveg!) az összefüggéseit. Ramust követve, a beszéd megalkotásának, egybeszerkesztésének az elvére, illetve módjára megtanító mondatant az egyes mondatrészek közötti egyezés (convenientia) és a szavak vonzata (rectio) köré építi ki. Ezzel egyrészt a szavak szintagmákba való szerkesztésének a lehetőségeire, valamint alaki és funkcionális jellemzőire világít rá. Másrészt – megsejtve, hogy a vonzatok mintegy irányítják a mondat felépítését – számos megállapítása az utóbbi időben fellendülő vonzatkutatásnak válik az előzményévé (pl. a tárgyat, valamint a létezését kifejező igék melletti alanyt is vonzatnak tekinti; a többvonzatú igékkel a Tesnière-féle valenciaelméletre emlékeztet; észreveszi továbbá – mint már utaltam rá –, hogy bizonyos igekötős igék esetében az igekötő megszabja a vonzat ragját; stb.). Téglásy Imre meg arra utal dolgozatában, hogy Szenczi Molnár „[a] rövid, tömör hatást keltő latin mondatokat gyakran úgy olvasztja össze, hogy felismervén a bennük rejlő logikai összefüggéseket, ezek közé megfelelő kötőszavakat iktat be, s így hosszú mondatfűzért állít elő. A több tagmondatból álló gondolat egységességét, folyamatosságát azonban még így is sikerül megőriznie, mert a visszaütaló megjegyzések, betoldások, értelmezések minden esetben biztosítják a szöveg érthetőségét, áttekinthetőségét” (Téglásy 1978: 63).

Külön kiemelhetjük még mondatnapi szempontból a következőket:

a) Érthetően sokat ad Szenczi Molnár a kötőszókra. Nyelvtanában a mainak sok tekintetben megfelelően hat, funkció szerinti csoportban tárgyalja őket (pl. *Adversativae: de, hát, tehát, maga, demaga, lám, noha, mindazáltal, kedig, pedig, penig. Disjunctivae: vagy, avagy, akar, akárhogy, akarmint, vagyimigy, vagyamagy.* CorpGr. 252). A mondatnapi részben pedig nemcsak felsorolja az azonos funkciójúakat mint szinonimákat, hanem utal egyfelől a mondatbeli helyükre, másfelől arra, hogy melyek szoktak együtt szerepelni a mellé- vagy alárendelés tagmondataiban (pl. *noha – azért; jöllehet – mindazáltal; ha – hát, tehát* stb.). Megállapítja

azt is, hogy a következtető és magyarázó kötőszók az ige előtt és után is állhatnak „közömbösen”. A kötőszók természetesen ott szerepelnek a szótáraiban is.

b) Hogy mennyire fontosnak tartotta Szenczi Molnár a jelzőket, illetve a jelzős szerkezeteket, azt jól mutatja, hogy – mint már szóltam róla – tanulságképpen közli Cicero legfontosabb jelzőit, pontosabban jelzős szerkezeteit. Téglásy pedig azt figyelte meg, hogy Szenczi Molnár prózájában „az elvont főneveket csaknem kivétel nélkül jelzősített alakban találjuk. A főnevek jelzői többnyire maguk is elvont fogalmat jelölnek” (Téglásy 1978: 62).

c) Végül itt említtem meg, hogy Szenczi Molnár grammatikájában feltárva anyanyelvünk fonológiai, helyesírási, nyelvtani és szintaktikai szerkezetét, néhány oldalon *Observationes* és *Canones* címen előadja nézeteit a magyar nyelv sajátos vonásairól, és ezeket nyelvünk első tipológiai jellemzésének tekinthetjük.

5. Végezetül feltehetjük a kérdést: a Prágai Iskola polifunkcionalizmusra és intellektualizáltságra vonatkozó vizsgálata változtat-e a Szenczi Molnár által képviselt magyar irodalmi nyelvi képen? Nyugodt lélekkel azt válaszolhatjuk, hogy – bár Szenczi Molnár nyelvújító szerepének pontos felmérése még a jövő feladata – az elvégzett vizsgálat is megerősíti: Szenczi Molnár munkásságával a jelzett irányban is igen sokat tett a magyar irodalmi nyelv kialakítása érdekében.

SZAKIRODALOM

- Balázs János 1978. Szenczi Molnár Albert és az európai nyelvtudomány. In: Csanda–Keserű 67–74.
- Csanda Sándor–Keserű Bálint (szerk.) 1978. *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szeged.
- Melich János 1907. *A magyar szótáriródalom*. Budapest.
- Péter Mihály 1972. A nyelv hangalakja. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 409–16.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Téglásy Imre 1978. Adalékok Szenci Molnár Albert fordítás-stílusához. In: Csanda–Keserű 59–66.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. Budapest.
- Zalabai Zsigmond 1993. Szenczi Molnár Albert „Szorgos adósa vagyok hazámnak” avagy „Életemnek leírása”. Dunaszerdahely.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

Albert Szenczi Molnár's dictionaries and their role in the emergence of Standard Literary Hungarian

1. Szenczi Molnár's various activities advancing the emergence of SLH (his grammar, his hymn book, his emendation of Gáspár Károli's translation of the Bible, and his own translation of Calvin's Institutio).

2. A brief and practical review of his dictionaries.

3. The signs of linguistic unification in formal linguistic characteristics of his dictionaries, with respect to the various editions and the occasional alterations therein.

4. The issue whether, in what can be called the linguistic content elements, two important features of literary language as defined by the Linguistics Circle of Prague are observable:

a) the versatility (plurifunctionalism) of linguistic devices and their concomitant wider differentiation, as well as

b) intellectualization, that is, the elaboration of – mainly lexical and syntactic – devices that make the given language fit for representing higher levels of abstraction, and a more exact expression of the logical process and complexity of thinking.

5. Summary.